

УДК: 398.2:82.1(575.2)(04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-21-27

Жалалова С. Ы.

Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, аспирант

Жалалова С. Ы.

Жалал-Абадский государственный университет им. Б. Осмонова, аспирант

Zhalalova S. Y.

Jalal-Abad State University B. Osmonov, postgraduate student

МИФТЕРДИН ОБРАЗДАРГА АССОЦИАЦИЯЛАНЫШЫ
АССОЦИАЦИЯ ОБРАЗА МИФЫ
IMAGE ASSOCIATION MYTHS

Аннотация: Кыргыз фольклористикасында мифтердин образынын ассоциацияланышы айрыкча “Манас” эпосунда кыргыз элинин улуттук мифологиясынын келип чыгыш эволюциясын, мифтик көз-караштын калыптанышы, адамзаттын дүйнө таанымы, кыргыз элинин социалдык мүнөзүнө таандык жаратылышты, айбанаттарды кастарлап, табият менен гармониялуу жашай билүүсү, мифологиянын учурдагы илимде, медицинада колдонушу, эпикалык чыгармалардагы мифтик көз-караштардын чагылдырылышы бул макалада кеңири форматта кароого алынган. Мифтик түшүнүктө аркы дүйнөнүн, жер астын элестүү чагылдырылышы, бул тууралуу илимий гипотезалар теманын негизги өзөгүн түзөт. Тотемдик мифологияны жаратып, илимде жана эпикалык чыгармаларда алардын образдарын элестүү жаратканы тууралуу кенен баяндалат. Тотемдик мифологиянын Ономастика илими менен байланыштырып, социалдык турмушта колдонушканын камтылды. Ошону менен бирге, учурдагы мифологиялык аспектиде жаралган пикирлерди камтыйт.

Аннотация: Эволюция кыргызской национальной мифологии в эпоху «Манаса», формирование мифических взглядов, мировоззрения человечества, социальной природы кыргызского народа, уважения к природе и животным, умение жить в гармонии, использование мифа в современной науке и медицине. Отражение мифических идей в эпических произведениях, воображаемое представление загробного мира и потустороннего мира в мифической концепции составляет ядро этой научной основы. Подробно описано создание тотемной мифологии и воображаемое создание их образов в научных и эпических произведениях. Связывает тотемную мифологию с наукой об ономастике и использует ее в общественной жизни.

Annotation: Evolution of Kyrgyz national mythology in the era of "Manas", the formation of mythical views, worldview of mankind, the social nature of the Kyrgyz people, respect for nature and animals, the ability to live in harmony, the use of myth. in modern science and medicine. Reflection of mythical ideas in epic works, an imaginary representation of the afterlife and the other world in the mythical concept constitutes the core of this scientific basis. The creation of totem mythology and the imaginary creation of their images in scientific and epic works are described in detail. Connects totemic mythology with the science of onomastics and uses it in public life.

Негизги сөздөр: Асман, Күн, Ай, жаратылыш, чагылган, гармония, жолборс, ажыдаар, карачаар жылаан, аркы дүйнө, түш, мифтик түшүнүктө түш жоруу, аян алуу, жомок, сокралдуу, алгачкы дүйнө тааным, мифтердин пайда болуу эволюциясы, Ойсул-Ата,

Камбар-Ата, Зенги-Баба, Чолпон-Ата, Чычаң-Ата, Азрейил, Жебрейил, бейиш, тозок, ономастика, руханий дегредация, тотем.

Ключевые слова: Небо, Солнце, Луна, природа, молния, гариян, тигр, дракон, черная гремучая змея, потусторонний мир, сон, сонник в мифическом смысле, откровение, сказка, сакральное, первобытное мировоззрение, эволюция мифов, Ойсул-Ата, Камбар-Ата, Зенги-баба, Чолпон-Ата, Чичан-Ата, Азрейил, жебрейил, рай, ад, ономастика, духовная дегредация, тотем.

Key words: Sky, Sun, Moon, nature, lightning, Garion, tiger, dragon, black rattlesnake, other world, dream, dream book in the mythical sense, Revelation, fairy tale, sacred, primitive worldview, evolution of myths, Oisul-Ata, Kambar -Ata, Zengi-baba, Cholpon-Ata, Chichan-Ata, Azreil, Gabriel, heaven, hell, onomastics, spiritual degradation, totem.

Кыргыз фольклордук чыгармаларда мифологиялык жана тотемдик чыгармалар абдан кеңири өнүккөн. Ар бир үй жаныбары, жапайы жаныбарлар тууралуу кеңири мифтик ассоциациянын калыптанганын байкоого болот. Биз ушул ассоциацияланган жаныбарлардын бир канчасын мисал келтирсек:

Жылкы-абдан эстүү, ээсин эч качан таштабайт. Ээси эгер өлүп калса, абдан кишенеп ыйлайт. Кыргызда жылкы жаныбары адамдын канаты деп эсептелип, “Жылкыңа карап ышкыр”, “Ат адамдын канаты”, “Ат жалына казан ас” деген макалдар жаралган. Бул макалдар тууралуу биз жылкы жаныбары менен адамдын ортосундагы бекем байланышты байкайбыз. Кыргыздын социалдык, экономикалык дарамети жылкы менен өлчөнгөн. “Жылкы өлгөн жерде жол бүтөт, баатыр жеңилет”-деп сыпаттап, кастарына (душмандарына) атайын чабал атты берип, душманын мерт кылдырган эпизоддор элдик оозеки чыгармаларда кеңири орун алган. Эр Манастын аты “Ак кула” деп аталып, ал Чоңказатта өлгөндө дүйнө бүткөндөй кайгырган. Түшүнө жылкы кирсе, иши оңолот деген жоруулар ушул күнгө чейин элдин аң сезимине сиңип калганын билебиз.

Жолборс-Токой же болбосо джунглидеги падыша жаныбар. Айбаттуу, тайбас, баатырдык мүнөзгө ээ. Ошондуктан ал жөнүндөгү мифологияда кыргыздар айбаттуу, тайбастыктын символун баатырларды сыпаттоо максатында колдонушкан. Мисалы: Арстан мүнөз айбаттуу, беттегинин бербеген, кармашкан жерден кан чыгарат-деп балдардын ысымдарын “Арстан”, “жолборс”-деп аташып, так ошол жаныбарлардай айбаттуу, күчтүү, тайбас болсун деген тилек менен балдарга ысым ыйгарышкан.

(Фото беркут) “Манас” эпосунда Манастын “Ак шумкары” баарыбызга белгилүү. Бүркүттү эркиндикти сүйгөн, өтө курч мүнөзгө ээ. Эл ичинде айтымдарда бүркүт кабак, бүркүттүн көзүндөй курч, алгыр, тайбас, касташкан душманынан тайбаган, бийиктикте, эркиндикти жактырган сыпаттарды берет. Бизге белгилүү Кыргыз мамлекеттик атрибуттардын бири-Гербеде бүркүттү койгндугунун мааниси ушунда. Адамды сыпаттоодо: Бүркүт кабак, жар кабак, куш мурун, бүркүттөй алгыр-деген лексикондорду колдонуп келе жатабыз.

Илбээсин- абдан сак, өтө шамдагай, өтө бийик жерлерде жашайт, алсыз жаныбарларга кол салбайт, ашыкча кырбайт. Бул жаныбарды

кыргыз эли бийик пир туткан. Бүркүттөн кыргыз эли эркиндиктин, калыстыктын, адилеттүүлүктү символдоштуруп, чыгармаларда анын мүнөзүн Эр Манаска салыштырган. Бийик тоолордо жашаганы, эч качан бирөөгө биринчи болуп кол салбаганы, жаныбарларды ашыкча кырбаганы эпикалык чыгармаларда чагылдырылган. “Манас” эпосунда Айкөл Манаска берилген сыпаттоодо “Кабылан Манас” (Илбээсинди атап жатат) деген эпитеттерди байкоого болот. Ошондуктан, Бишкек шаарынын логотибинде Илбээсинди колдонушкан. (Автору-сүрөтчү Марамкул Асанкулов -М.С.С.).[1]

Ажыдаар-мифологиялык түшүнгүбүз боюнча үч баштуу, эбегейсиз алп, жоолашкан душманын аябайт, оозунан от жалындап, бүркүп турат. Бул илимий техника өнүгө электе эле адамдардын кыялындагы элестетүү болгон. Жоолашкан душманын от менен куйкалаган күчкө ээ болгон. Ажыдаар “Манас” эпосунда Эр Манастын анык колдоочусу катары сыпатталган. Ошол Ажыдаардын айбаты, күчү менен Манастын сүрдүү, ченемсиз баатырдыгын эпитет катары колдонулган. Ошон үчүн Борборубуздун так ортосунда жайгашкан Токтогул Сатылганов атындагы улуттук филормониянын алдындагы манасчылардын ассамблеясын чагылдырган эстеликте Эр Манасты ажыдаар менен кошо курулган скульптурасын көрүүгө болот.

Жылаан-өтө сак, шырт алдыртпай тынч сойлоп жүрөт, сүрдүү, кармашкан душманын жеңүүчү кубаттуулукка ээ. Абдан акылдуу, байлыктын символу катары түшүнүшүп, түш жоруганда да байлыктын белгиси деп жорулуп, кыргыз элинде жылаан үйгө кирсе өлтүрбөй, ак чачып (ун) акырын айдап чыгарган. Кыргыз элинин жаратылыш менен гармониялуу жашай билгенинин бирден бир далилин ушул жерден байкоого болот.[3]

Гректердин белгилүү полководци Александр Македонскийди апасы кара чаар жылаандын сүрүн, айбатын, сактыгын, акылын эзотерикалык күч менен өткөргөнүн жакшы билебиз. Кыргыз эли менен Гректердин түпкү байланышы бардыгы азыр биздин окумуштууларын кызыктырып жаткан учур. Анткени, “Манас” эпосунда: Кытай эли кыргыздарды чилдей чачыратып таратканда:

Бирөө кетти Кангайга (азыркы Сыр-Дарыянын жээгинде)

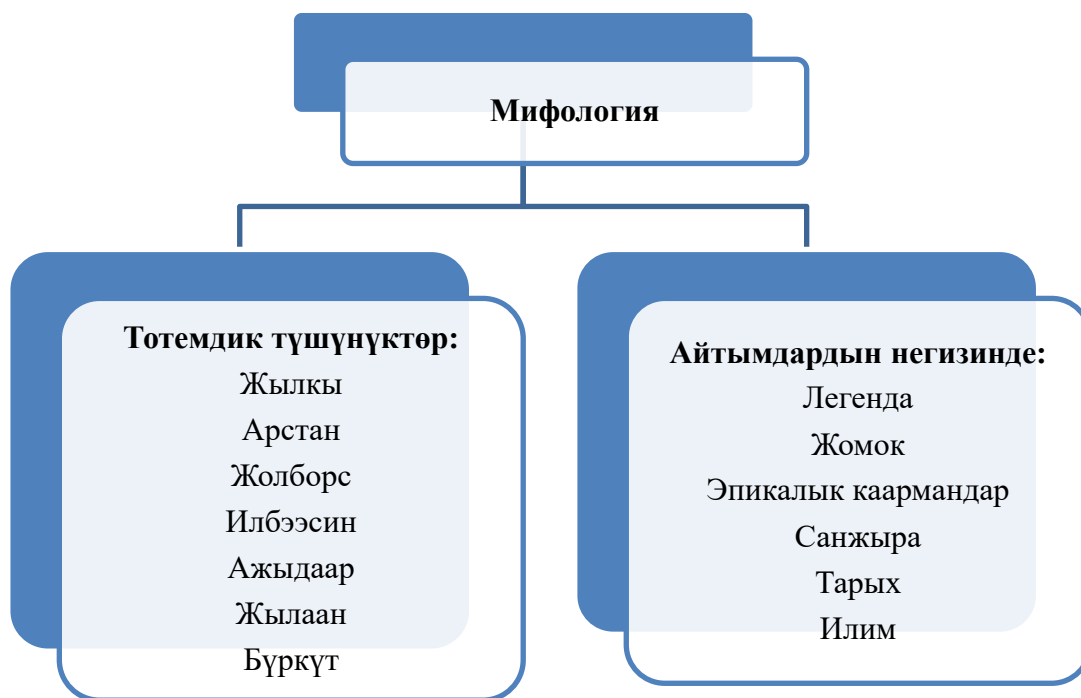
Бирөө кетти Алтайга (Энисей, Сибирь, Урал тоолору)

Бирөө кетти Эренге, (Иранга)

Бирөө кетти Урумга (Римге)[1]

деген саптар муну айныксыз далилдеп турат. Эпикалык, мифтик, жомоктук, оратордук, санжыралык, ал тургай баатырдык зоот киймдерге чейин жакындык бар экендиги менен табышмактуу сырдуу байланыштын бар экендигин илимде аныкталат деген ишеничтебиз. Учурда окумуштууларды бул гипотеза абдан кызыктырып, изилдөөгө чакырык салып турат (М.С.С.) Бул гипотезаны же болбосо жакындыкты изилдөө иштери албетте уланат деген ишенимдебиз. Бир чети дүйнөлүк изилдөө илиминде өтө кызыктуу резонансты жаратат.

Мифологиянын эки агым менен өнүккөнүн биз төмөндөгүдөй аныктаманын негизинде берүүгө аракеттендик:

Адамзат жапайы жаныбарларды өзүлөрүнө үйүр кылуу менен бирге, алардын ар биринин сокралдуу күчүн алууга аракеттенишкен. Ал эми турмушунда болсо, алар жөнүндө айтымдарды жаратып, ошонун негизинде легендалар жаралган. Бул кыргыз элинин дүйнө таанымынын улам тереңдеп өнүккөнүнөн жана табиятты тереңдеп өздөштүргөнүнөн кабарлап турат. Диний ишенимибизде: "...адам өлгөндө, Азирейил менен Жебирейил аркы дүйнөдө тосуп турат, суракка алат. эгер таза жашасаң бейишке, туура эмес жашасаң түз эле тозокко (ад) жөнөтөт-деген ишенимди исламисттер дале айтып келе жатат. А чындыгында, мүрзөнүн ичинде караңыда кайсы бейиш, Күндүн нуру тийбеген жерде бейиштин кайсы гүлү өсмөк эле. Бул да мифологиянын диний ишениминдеги айтымдары экендигин белгилеп кетүүгө болот. (сказание)

Дагы тактап кетүүчү нерсе, легендадан тарыхый эстеликтердин, архитектуралардын (Ат-Башыдагы Таш-Рабат, Токмоктогу Бурана, Өзгөндөгү Мунара, Таластагы Манастын күмбөзү, Баткендеги Кудаярхандын мунарасынын курулуш тарыхы, ар кандай версиядагы легендалары бул барып отуруп, кыргыз элинин тарыхын тактоого жол ачат. Мисалы: "Манас" эпосундагы Кошой-Коргонду алалы, азыр да 12-16 метрге чейинки урандысы турат. Бул курулуш архитектурасын тактап билүүгө азыр да окумуштууларды өзүнө тартып турат. Эл ичинде Манас миф, бул фантазия десе, Ат-Башы районунда курулуштун чалдыбары "Жок, мени изилдегиле" дегенсип, көп сырды ичине камтып турат. Албетте Улуу Кытайдын Жибек жолу өткөн жолдун боюнда ошол эле жерде Таш-Рабатты да кошуп кетүүгө болот. Дагы бир топонимикалык далил Чеш-Дөбө. Манас Чоң Казаттан келе жатканда Алмамбеттин сөөгүн кытайлар тытып кетпесин деп жашырган жер. Азыр, Ат-Башыда эл зыярат кылып, сыйынып турган тарыхый ыйык жерлердин бирине айланды.

Бизге азыр эң кызыктуусу учурда мифология жаралабы?

Бул суроо илимпоздорду да абдан кызыктырат болушу керек. Изилдөөлөрдүн натыйжасында, биз бир кызык окуяны байкадык. Учурда жашы токсондон ашып калган атактуу кыргызстандык хирург-Мамбет Мамакеевдин интервьюсунда мындай дейт: чебер хирург болуш үчүн:

- 1) Аялдардын колундай, кичинекей кол;
- 2) Арстандай жүрөк,
- 3) Бүркүттүкүндөй курч көз,
- 4) Жылаандыкындай акылмандык, сактык,[3]

Мындан, биз дале болсо тотемдик мифологияны жана алардын сокралдуу күчүн илимде же эпикалык чыгармаларада гана эмес, турмуштук тажрыйбада азыркы учурда медицинада да колдонуп келе жаткандыгын көрөбүз.

Ал эми жаш наристеге ысым берүүдө (Ономастика илиминде) анын дене мүчөсүн карап туруп, Арстан, Жолборс, Бөрү-деген аталышты берет. А, эгерде наристе бөлжүр төрөлсө, ага эч качан Арстан деген ысымды койбойт. Наристенин дене түзүлүшүнөн келечекте баатыр сындуу шер чыгаарынан кабар берсе гана ушундай Тотемдик түшүнүктө наристенин келечегинен Арстандай эр жүрөк баатырды гана көрө билишкен. Бул болсо кыргыз элинин улуттук илимдеринин бири- “Ономастика” илиминин калыптанышына нукура кыргызча ысымдарынын катарын толуктаган. Ошол Тотемизмге байланыштуу калыптатанган мифология илими деп айтсак болот. Тилекке каршы, азыр биз “Ономастика” илимин дегредацияга жеткирип койдук. Бул деген улуттук нарк-дөөлөттөрүбүздү, улуттук мифологиябызды колдоно билбей, руханий жакырдыкка баратабыз дегенден кабар берип турат.. Мындай жоготуунун чегине жеткенибизге советтик доордогу Атеизм илиминин таасири бар.

Улуттук мифологиянын керемети, элибизди ушул күнгө чейин сактап келген жана да улуттук мифология илими улана берет. Кыргыз канча жашаса улуттук мифология да ошончо жашай берет. “Манас” эпосунан кыргыз элинин мифологиясынын терең калыптанып, системалашып, тотемдик эпитеттерди колдонгон эпизоддорду байкоого болот. Тарых бизге жеткире албаган социалдык учурларын биз аталган эпостон байкайбыз. Эл оозунда кылымдар бою сакталып келе жатса да биз “Манас” эпосунан кыргыздардын илим-билимин, салт-санаасын, үрп-адатын жана жоокердин чабуулдарын, мамлекеттик биримдигин, системасын байкоого болот.

Мифологиянын чыгышына адамдардын эң алгачкы диндик түшүнүктөрү: фетишизм, анимизм, тотемизм, магия жана башкалар чоң таасирин тийгизген.[2]

Манас эпосунда адам кейпиндеги жаныбарлар тууралуу төмөндөгүдөй мифтик эпизоддор айтылат:

Жетим урук журту бар,
Желмогуздай ушулар:

Бир кулагы жамынчы,

Бир кулагы төшөнчү
Айбаты бар ошончо,
Маңдайда бар көздөрү,
Басып жүргөн айбандай,
Макоодон жаман өздөрү,

Байкап адам түшүнгүс,

Балдраган сөздөрү,
Адам десең айбандай
Ар бирөөнүн мүйүзү,

Найзадан мурун сайгандай. (СО. 3.12.),[8] -деп баяндалат. Буларды Сагынбай Орозбаковдун вариантынан кезиктирүүгө болот. Айваалыдай, итаалыдай деген фразеологиялык сөз айкаштары мына ушундан келип чыкканын байкоого болот.

Дагы бир белгилеп кетүүчү нерсе, Манас атанын желмаян төөсүн төөнүн пири “Ойсул-Ата” колдогон, бул тууралуу бир макаланын башында жаныбарлардын пирлерин атаганда белгилеп кеткенбиз.[2]

Адамзаттан өзгөчөлөнгөн мифтик жандыктар жин, перилер, Айчүрөктүн периден туулушу, анын Ак куу кебин кийип учушу сыяктуу эпизоддор “Манас” эпосунун экинчи бөлүгү “Семетей” бөлүгүнөн кездешет.[2]

Манасты бала кезинен эле колдоп жүрүүчү “кырк чилтен” тууралуу эпосто төмөндөгүдөй берилет: Манас бала кезинде кой кайтарып жүргөндө бирөө бир козусун бөктөрө көтөрүп ала качат. Манас артынан барса, тоонун ары жагында бир топ жигиттер отурганын көрүп, азыр эле ушул жерден козу көтөргөн кишини көрдүнөрбү? Дегенде, козуну биз алдырдык, козу бөктөргөн биз, бөлөкчө көрүнгөн сиз деп айтат[2] Биз мындан, Эр Манастын колдоочусу бала кезинен эле ушинтип көзөмөлгө алып, өмүрүнүн аягына чейин колдоп келгенин байкоого болот..

Эл ичинде кээ бир даанышмандык курактагылар дале болсо колдоочулары менен ачык кеңешип, иш жүргүзгөнүн, ар кандай болумуштардын алдын ала көрө билгенин билебиз. Бирок, ошол эле учурда адамдарда эки агым болуп калат. Биринчиси-окуянын чын экенине ынанса, экинчи агымдагылар мыскылдуу кабыл алышат да аянчыны эл ичинде аброюн түшүрүп, шылдыңдоого кабылтат.

Мифтик аян берүү адамдардын түшүндө гана эмес, өнүндө баатыр болчу бала төрөлгөндө Мисалы Манас, Чынгызхан колунда кан ууштап түшүшү, баатыр төрөлөөрдө энеси жолборстун жүрөгүнө талгак болушу, бул келечекте баатыр чыкма балдардан кабар берет. Муну да көпчүлүк эл биле бербейт. Кандайдыр аян ала билген эл ичинде саналуу ганга адамдар аянды кабыл алып, аны турмушта кандай болоорун болумуш катары айта билет. Бул аянды жакшылыкка деп тутунуп, ырымын жасап, жакшылыкка деп жорушат.

Байыртадан келе жаткан түш жоруу, аян алуу, аны элге жеткиликтүү айта билүү дагы сейрек адамдарга мүнөздүү көрүнүш. Учурда мындай кубулуштарга эл ишенбей, кээде кулак да салбай кайдыгер болуп коюшат. Демек, элдик дүйнө таанымдын элдик Астрономиялык илимдин бар экендигине ынанбай, аны улап кете албай, ошол дүйнө таанымбыздын дегредацияга учурап жатканын мына ушул мамлелерден улам билүүгө болот.

“Манас” эпосундагы кыргыз улуттук мифологиянын берилиши кыргыз элинин улуттук мифологиясынын бай казынасынан, аны көркөмдөп муундан-муунга өткөрүп келе жаткан бай тажрыйбасынан кабар берип турат. Мифологиянын кыргыз илиминдеги орду чоң. Дегеле тактап айтканда, миф ар бир элдин тарыхын, дүйнө таанымдын изилдөөгө жол ачып, ошол элдин руханий дүйнөсүнөн кабаар берип турат.

Колдонулган адабияттар:

1. Бакчиев Т. “Манасчылар” Бишкек. 2012.
2. Манас энциклопедия. 1-том. Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы. Бишкек. 1995.
3. Муратова С. “Алай ханышасы” Бийиктик”. 2016-ж.
4. Мирчи Элиаде Шаманизм: Архаические техники экстаза. Пер.с англ.-К.: ”София, 2000.
5. Рерих Н. К. “О вечном” –М.: Политиздат, 1991.

6. Сапарбаев З. Кыргыз мифологиясы. Мектеп. 1980.
7. Сапарбаев З. Эпикалык чыгармалар, легендалар. Мектеп 1975.
8. Сагынбай Орозбаковдун вариантында айтылган.

References:

1. Bakchiev T. "Manaschilar" Bishkek. 2012.
2. Manas encyclopedia. Volume 1. Chief editor of the Kyrgyz encyclopedia. Bishkek. 1995.
3. Muratova S. "The Queen of Alai" ВАИТИК". 2016
4. Mirchi Eliade Shamanism: Archaic technical ecstasy. Per.s engl.-K.: "Sofia, 2000.
5. Roerich N. K. "Oh forever" - M.: Politizdat, 1991.
6. Saparbaev Z. Kyrgyz mythology. A school. 1980.
7. Saparbaev Z. Epic works, legends. School 1975.
8. Said in Sagynbay Orozbekov's version.

УДК 82(575.2)

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1(2)-27-31

Муканбетова Айкерим, Шаршембаев Бакыт

Кыргыз-Түрк Манас Университети, Компьютердик инженерия кафедрасы, магистрант,
Кыргыз-Түрк Манас Университети, Компьютердик инженерия кафедрасы, доцент

Муканбетова Айкерим, Шаршембаев Бакыт

Кыргызско-Турецкий университет Манас, кафедра компьютерной инженерии, магистрантка,
Кыргызско-Турецкий университет Манас, кафедра компьютерной инженерии, доцент

Mukanbetova Aikerim, Bakit Sharshembaev

Kyrgyz-Turkish University Manas, Department of Computer Engineering, graduate student,
Kyrgyz-Turkish University Manas, Department of Computer Engineering, Associate Professor

**КЫРГЫЗ ТИЛИ ҮЧҮН МОРФОЛОГИЯЛЫК АНАЛИЗАТОРДУН МОДЕЛДЕРИ
ЖАНА АЛГОРИТМДЕРИ**

**МОДЕЛИ И АЛГОРИТМЫ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА КЫРГЫЗСКОГО
ЯЗЫКА**

**MODELS AND ALGORITHMS OF MORPHOLOGICAL ANALYSIS OF THE KYRGYZ
LANGUAGE**

Аннотация: Илимдин, техниканын жана маданияттын өнүгүшүнүн азыркы этабында коомдук өндүрүштүн процессинде алдыңкы орунду ээлеген жана адамдын ишинин бардык чөйрөлөрүнө кирип жаткан информацияны иштеп чыгуу процесстерине артыкчылык берилип жатат. Адамзатка ыңгайлуулукту түзүү үчүн маалыматты табигый тилде иштетүү каражаттарына көбүрөөк маани берилүүдө. Бүгүнкү күндө табигый тилди иштетүү (Natural Language Processing NLP) көптөгөн тармактарда колдонулат, анын ичинде үн жардамчылары, автоматтык текст котормолору жана текстти фильтрлөө. Негизги үч багыт болуп төмөнкүлөр саналат: кеп таануу (Speech Recognition), табигый тилди түшүнүү (Natural Language Understanding) жана жаратылыш тилинин мууну (Natural Language Generation). Көптөгөн ушул сыяктуу системаларда табигый тилди иштетүүнүн негизин морфологиялык анализ түзөт. Ал эми илимпоздор буга чейин кеңири таралган тилдер үчүн табигый тилди